

У гостях в отамана Божка

В рамках реалізації Всеукраїнського проекту «Місяч пам'яті Української революції 1917-1921 років» членом районної робочої групи Артемом Просянюком проведена дослідницька робота, у результаті якої були віднайдені спогади Миколи Аркаса про події столітньої давнини. Спогади були опубліковані у Календарі Українського Народного Союзу на 1965 рік (США). Публікуються зі збереженням оригінального авторського тексту.

Матеріал був відправлений для друку у районній газеті «Вперед» та міській газеті «Наше місто».

У кінці вересня 1919 року, на Україні бешкетувало страшне лихоліття. Невеличка українська армія, звідусіль оточена ощереними пащами ворогів, прикладала останніх зусиль, щоб затриматися на вузькому пляцдармі-острівці: в запіллі — поляки, на півдні — румуни, на півночі — червоні, на сході — темна хмара єдинонеділимчеських полчищ ген. Денікіна. Беззбройна, голодна, роззута й роздягнена, майже поголовно хворіюча сипняком, українська армія одчайдушно відбивалася і, навіть, здобувала місцеві перемоги. Але „один в полі не воїн“, так було і з жменькою українських патріотів. Великі успіхи денікінців, просування їх на північ до „Москви матушки“, обнадіювало, що большевицькі орди примушені будуть і з українського фронту відійти на північ.

Отаман С. В. Петлюра логічно думав, що з Денікіном, як би він не відносився до українців, порозуміння можливе: обидві армії переслідували ту ж саму мету — здолати червоних.

Однак, генерал мовчав і, хоч і не розпочинав воєнних дій проти українців, значні відділи лівофлангової армії ген. Шілінга спрямував на захід на зближення з фронтом, який займали рештки українського війська.

У цей час мій, нині давно вже покійний, брат, полковник Микола Миколайович Аркас, який саме тоді, за бої біля Капустян був підвищений головним отаманом на генерал-бунчужного, одержав наказ від полковника Є. Мішковського йти із своїми козаками на поповнення в Одесу. Посуваючись із своїми напівозброєними вояками по залізничній магістралі Жмеринка-Роздільна-Одеса, на полустанку „Затишье“, брат зустрівся 24.IX. ст. ст. з відділом добровольчої кінноти, яка стояла в Затишші. Тут стався інцидент, про який я маю намір оповісти окремо, хоч і не беруся цілком в'яяснити це темне місце нашої збройної боротьби за волю. Темне місце в розумінню невиясненості його. Дальше оповідання своє ґрунтую на свідoctвах самовидців й учасників дальшого перебігу подій, а саме, дружини мого брата, Надії Іванівни Аркас, і козака братової частини Степана Іванця, з яким я випадково здибався в Чехословаччині. Переказую їх розповідь, як то кажеться, „за що купив, за те й продаю“.

Захопивши „Затишшя“, брат знісся по телеграфу з генеральним штабом, звідки одержав наказ продовжувати рух на Одесу. Братові резони, що Одеса в руках корпусу ген. Шілінга й що здобути її з кількома сотнями беззбройних вояків неможливо, лишилися без відповіді. Тож брат і рушив на Одесу, знаючи наперед, що йому не бачити її, як своїх очей.

Вже перед Затишшям брат себе дуже погано почував, а коли минув його — зліг, захворівши на висипний тиф.

Ешелон проминув Іванівку і Веселий Кут; вислані вперед кінні стежі ніде добровольців не нащупали, довідались тільки від селян, що на станції Роздільній стоїть своїм „кошем“ „запорозький“ отаман Божко. Братові, тим часом, стало так погано, що він примушений був передати команду слідуючому по старшинству старшині. Про отамана, що розсівся в Роздільній, ніхто нічого певного не знав; було відомо тільки, що він і дружина його — українці й що вони ворогують з добровольцями. З огляду на це, поклали посуватися далі до Роздільної: не буде ж „запорожець“ битися з своїми?

Але не встиг потяг зупинитися на станції, — його миттю оточила барвіста вольниця Божка. До старшинського вагону увірвався середньовічний запорожець брязкнув тамплієрівськими острогами,

відрекомендувався „курінним" і заявив, що ешелон затримується і що „кошовий отаман батько Божко" непрогайно кличе до себе полковника.

— Знайте, що тут стоїть табором Січ Запорозька! — урочисто вигукнув він і маєстатично оперся на дворучний держак своєї карабелі.

— Дуже приємно, але чому ви затримуєте нас, ми ж свої! — заслабим голосом спитав брат.

— Свої та не дуже! Ми, „запорожці", із всіми воюємо на всі лопатки: одному по морді, другому по сапатці, третьому по сурлі, а четвертий — п'яти показує... З нами, знаєте, шуткі плохі! — палко вигукнув „курінний", бранно стукнувши кінцем своєї алебарди об підлогу, — Де ми — там і круть-верть в черепочку смерть.

Виходу не було; брата понесли на марах до „батька", який сидів у своєму потязі, що щетинився кулеметами й гарматками Гочкіса. Побачивши недужого брата та ще й на марах, Божко збагнув, що у нього сипняк, злякався й крикнув:

— В лазарет заразу, а мари спалить!

Тим часом, увесь братів ешелон пересунули на запасний шлях до тупика і оточили вартою. Старшин зараз же заарештували, козаків замкнули у вагонах і виходити з них заборонили. Хлопці близько до серця цієї пригоди не брали, добродушно кепкували й лялися з пістрявими „запорожцями": це ж не більшовики, не добровольці, а нібито свої. З заарештованих наших старшин пам'ятаю прізвища сотника Павловича, хорунжого Миколу Миколайовича Тобілевича-Садовського, сотника Карася, хорунжого Харченка та Кунтуша, сотника Олександра Михайловича Пушкіна, хорунжого Олександра Хмару.

Отаман Божко, досить гарний, високий, літ 45-48, з тонкими рисами обличчя й аристократичними руками, людина інтелігентна, одягнений був у черкеску з закинутим за плечі башликом. На його голові височіла смушева шапка-папах з довжелезним малиновим шликом; високі, жовтої шкіри, чоботи доповнювали його одяг. На куріннім отамані був довгий зелений жупан, червоний кунтуш і пояс, що обабіч спускався золотою торочкою до колін, червоні ж шаровари, заправлені жовті чоботи, на шапці — зелений шлик з срібною китицею, яка перед тим, мабуть, приоздобляла перев'язь порт'єр у панських покоях; з-за пояса виглядав кинджал і наган, а при боці з брязкотом волочилась вище-згадана карабеля, якою рубати можна було тільки, коли вхопити її дворуч. Все воїнство, що згуртувалось коло свого начальства, одягнене було так пістряво, що мерехтіло в очах. Сотник Тобілевич тут же констатував, що добра половина цього букету була одягнена в реквізит трупи його батька, Миколи Карповича Садовського. Саме на цей реквізит, перед місяцем, вольниця Божка учинила молодецький „нальот" з метою як слід приодягтися. Деякі „лицарі" мали на собі, навіть, татарські балахони із „Запорожця за Дунаєм". Довкруг цього квітника, на витріпаних крилах, кружляла середньовічна романтика з благословення самого „батька", людини, як видно, не цілком нормальної, схильної до епічних фантазмагорій.

Сцена відбувалася в обдертім і запльованім пульманівським салон-вагоні; шиби двох вікон його були вибиті й завішені ряднами, з двох інших дивились на світ Божий з одного „Гочкіс", а з другого, насупроти, „Максім". Сам отаман сидів у кріслі, а праворуч і ліворуч від нього стояли два „мамелюки": один тримав отаманський бунчук, другий — прапор, який, на жаль, з огляду на безвітря, обвис вкруг ратища й не міг похвалитись своєю красою прийдам, на ньому домінувала червона й зелена барви. Прапор, очевидно, був власної отаманської фантазії... Не було сумніву, що вся ця „жива картина" була заздалегідь інсценізована. Коли старшини, оточені церберами, „предстали" перед світлими очима Божка, — його значковий, що держав „в плечі" оголений кирасирський палаш, патетично гукнув:

— Гей, ви там! Бийте чолом батькові!

Полоняники вже збагнули, що вони коли й не потрапили до божевільні, то, у всякому разі, до маніяка, який заразив своєю лицарською манією всю пістряву галайстру. Старшини низько уклонилися

отаманові, а сотник Садовський, що й при цій причині не втратив гумору, зірвав з голови „мазепинку" й розкланявся по-мушкетерському, виробляючи шапкою мудерні піруети.

„Батько" возсідав на кріслі у величній позі, держучи в одній руці булаву, а другою — ручку нагана, засунутого за пояс.

Він погордливо тряснув головою:

— Що попались?—

— Чому попались, пане отамане? Ми такі щасливі, що маємо приємність побачити славного лицаря запорозького...

— Дивіться, щоб те щастя раком до вас не повернулося. Хто проти народа — той наш ворог!... Видал миндал? — і отаман вихопив з-за пояса пістоль і бахнув нею в стелю вагону: — Ось воно як!

Ніхто й оком не моргнув.

— Вам би, пане отамане, ще баского коня і вся Україна ваша!

— А ви що думаєте, він для того і їде зо мною... Скочу верхи — і голови полетять.

Сотник Пушкін шепнув Кунтушеві:

— Какъ кур во щи попали! Что стоить етому идолищу насъ вздернуть?

— Абсолютно нічого!

— Чого сюди пхалися?

— Такі директиви одержали. — ухильно відповів Тобілевич.

— Проти народа! Я вам не Кальнишевський, щоб б—ді—цариці на зубок її гнилий попастись... Я всякого ворога у баранячий ріг скрутю... Тррепещи, молодежь!

— Ми не добровольці і не большевики, а народне українське військо, саме таке, як і ваше, пане отамане... Тррепяти нам нічого, — кинув Кунтуш.

— Задрігаєте ногами, як на гілку вздърну!..

Повесить, ирод! — Знов шепнув Кунтушеві Пушкін.

— А тобі не все одно, як умирать?

— Конечно не всьо равно.

— Тоді кинь про це думать.

— Я знаю, що ви петлюрівці, — віщав далі кошовий, — тому вас і заарканив, бо всяка собака — однака; мало їй хвоста одрубать, треба голову!

— Ну що ж, коли така ваша думка — рубайте! — спокійно кинув Павлович.

Божко почервонів: — Порубаю та ще й як! Макаронник з м'ясом з вас зроблю, зінські щенята!

Стало тихо.

— Одведіть їх під замок... За кожного втікача — три ваші голови!

Цим „авдієнція" й закінчилась. Старшин одвели назад до вагону, замкнули й оточили вартовими. Я дуже побоювалась за Колю — це мого брата, — оповідала мені його дружина. В гостях у такої божевільно-розбишацької зграї всього можна було сподіватись. І зважилась я звернутись до того ж „курінного", щоб він дозволив мені бути коло хворого Колі.

— Ви хто? Жінка полковника? — згорда спитав він.

— Так, дуже прошу вас, пане курінний!

— Вобче, знаєте, вам тутки не місце... Тут Запорозьская Січ, а ви женчина... У Січі женчина, шо чорт у вівтарі.

— І курінний рушив, наспівуючи „Яблочко". В розпачу я сунула руку в торбинку, вийняла брілянтовий перстень і кинулась навздогін за „курінним". Як я зважилась тоді на цей крок — не розумію. Підбігла до нього, втупила в нього очі, показала перстень, не мовивши слова. Курінний глянув на нього і — затиснув у своїй жмені:

— Ну, коли так, це друге дело... Ухажуйте, якщо охота, лазарет не Січ.

Так я опинилася коло недужого. На четвертий день над вечір пішла поголошка, шо Божко має намір вночі розстріляти всіх старшин, а козаків морити голодом доти, доки вони не погодяться прилучитися до його „січовиків". До того ще, полонених часто водили на допити, по дорозі грозячись шаблями, а потім знов заганяли в арештанський вагон.

Не має жадного сумніву, шо вночі пришелепуватий отаман перебив би всіх старшин, але врятував їх бронепотяг, з яким наспів товариш мого брата ще по Єлисаветградському Кавалерійському Училищу, сотник Олексій Гадило-Годлевський. Про халепу він дізнався від селян.

О десятій годині вечора, на двірці почувся гамір, вигуки й біганина. На головному шляху, не доїжджаючи кількох сажнів до перону, пихкав бронепотяг, фарами досліджуючи „зміст" двірця. В його вогнях метушливі різноколірні постаті „запорожців" здавались феєричним явищем з Шехерезади. Метушня знялась не даремно, бронепотяг був петлюрівський. Як тільки з нього посипались вояки й почали розвивати розстрільні, „запорожці", без одного стрілу, кинулись врозтіч і зникли в нічному мороку. Свою потягову „Січ" вони кинули напризволяще.

Брата й старшин визволили й улаштували на бронепотязі; до нього причепили розграбований братів ешелон, а до нього — рухливу „Січ" й подалися до Веселого Куту.

Епізодик цей, на мій погляд, являється одним із яскравих візерунків нашої бурхливої минувшини, зразок руйніницької отаманщини й вартий того, щоб не стати надбанням Забуття.

Пояснення до спогадів Миколи Аркаса «У гостях в отамана Божка»

Автором спогадів є Микола Миколайович Аркас (1898 – 1980) – педагог, філолог-еллініст, перекладач. Під час Української революції пристав до козацтва. З 1919 року жив на еміграції (Османська імперія, Чехословацька республіка, Французька республіка, США). Вищу освіту отримав в Українському вільному університеті (Прага). Переклав «Іліаду», автор повного переспіву «Слово о полку Ігоревім», праці «Історія Північної Чорноморщини» тощо. В 1901 році майбутнього автора спогадів усиновив рідний дід – Микола Миколайович Аркас (1852 (1853) – 1909). Власне свого рідного діда він вважав за батька, а дядька – Миколу Миколайовича Аркаса (1880 – 1938) – братом. Всі вони належали до видатного миколаївського роду Аркасів, який має грецьке коріння.

Саме останнє згаданий Аркас потрапив «в гості» до отамана Божка на ст. Роздільна 100 років тому. Микола Миколайович Аркас (1880 – 1938) – професійний військовик, актор, режисер. У 1901 році закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище (нині м. Кропивницький). Мобілізований до Російської імператорської армії в липні 1914 р. У лютому 1918 року брав участь у боях під Києвом проти більшовиків на боці Армії УНР. Станом на середину вересня 1919 року Микола Аркас був командиром 2-го кінного Переяславського полку Армії Української Народної Республіки. З 1920 року перебував на еміграції (Польська республіка, Чехословацька республіка). Займався театральною діяльністю (був актором та режисером).

Разом з Миколою Аркасом мусив «гостювати у Божка» Микола Миколайович Тобілевич (? – 1963). Син відомого актора та режисера Миколи Садовського (Тобілевича). У 1917 році закінчив

Єлисаветградське кавалерійське училище. Служив в Російській імператорській армії. Мав звання прапорщика. З 30 квітня 1918 року на службі при Генштабі Української Держави. Станом на вересень 1919 року командир сотні 2-го кінного Переяславського полку Армії УНР. Учасник Другого зимовому походу. З 1921 року жив на еміграції (Польська республіка, Чехословаччина).

Ким же був отаман Божко, який «непрогайно кликав до себе»? Юхим Божко (? – 1919) – повстанський отаман. В Армії УНР з лютого 1918 року. Був сміливцем і фантастом, що мав ідею відновити традиції Запорозької Січі. На базі Запорозького куреня Самарської паланки Армії УНР (Божко його створив у Катеринославі (нині м. Дніпро) в листопаді 1918 р.) була сформована військова частина – «Запорозька Січ». Це сталося у січні 1919 року. Весною того ж року, його Січ брала участь в боях проти Червоної армії в Південній Україні, зокрема, на ст. Роздільна. У літніх боях 1919 року Ю. Божко відважно воював проти Червоної армії, але виявляв недисциплінованість. Через питання здачі командування «Запорозькою Січчю», **25 серпня** сталась сутичка між Ю. Божком та командармом Ю. Тютюнником. Очільник «Січі» був поранений і відправився на лікування. Загинув вкінці 1919 року у суперечці з отаманом Волохом.

Згідно спогадів М. Аркаса, події на ст. Роздільна відбувались після 24 вересня 1919 р. за старим стилем (7 жовтня за новим), коли його брат зустрівся на ст. Затишшя з відділом добровольчої кінноти. Добровольцями називали вояків Добровольчої армії, яку тоді очолював А. Денікін.

*Просянюк Артем Олександрович,
учасник Роздільнянської районної робочої групи
з питань реалізації Всеукраїнського проекту
«Місця пам'яті Української революції 1917-1921 років»*